

נמרוד אלוני

חינוך טוב

לקראת חיים של משמעות, הגינות והגשמה עצמית

נמרוד אלוני

חינוך טוב

לקראת חיים של משמעות, הגינות והגשמה עצמית

ק| אדום כהה
הוצאת הקיבוץ הנאחד
מכון מופ"ת

Good Education
Towards Meaningful Life, Moral Conduct, and Self-Realization
Nimrod Aloni

עורך הסדרה קו אדום: גיורא רוזן

המערכת:

דבי אילון, נועם ברוך, דנה פריבך-חפץ, עוזי שביט

הוצאת הספרים של מכון מופ"ת

עורכת ראשית: יהודית שטיימן

המערכת:

אריאלה גדרון, בתיה אילון, שרה שמעוני

עורכי לשון: דורון ליבנה, עדי רופא

עורכת גרפית: בלה טאובר

יועץ אקדמי: צבי טאובר

עיצוב הסדרה: ינק יונטף

מסת"ב: 6-079-530-965-978

© כל הזכויות שמורות להוצאת הקיבוץ המאוחד ולמכון מופ"ת

תשע"ג/2013

הוצאת הקיבוץ המאוחד: טל' 03-5785810; פקס 03-5785811

www.kibutz-poalim.co.il

מכון מופ"ת: טל' 03-6901406

<http://www.mofet.macam.ac.il>

הדפסה: דפוס חידקל

תשע"ג - 2013

תודות

ספר זה, בדומה לאחרים, לא נולד משום מקום, גם לא מרוח הקודש או מהשראה חד-פעמית שעמה נולדתי או שלתורתה נחשפתי. הספר נולד מתוך שותפות ארוכת ימים עם חברים ועם עמיתים רבים, וכאן המקום להכיר להם תודה. ראשית, תודה גדולה לחבר יקר ועמית פילוסופי, פרופ' צבי טאובר, אשר דחק בי בשנים האחרונות שאשקוד על התקנתו ופרסומו של ספר חדש, שיאגד תאוריה ופרקטיקה. הוא ליווה את הספר במהלך כתיבתו, העניק לי משוב שוטף ושימש למעשה כעורך המדעי שלו – כפי שעשה בשני ספרים קודמים שלי. על כל אלה אני אסיר תודה.

תודה לעמיתי, פרופ' ישעיהו תדמור ועמיר פריימן, שהזמינו אותי לכתוב פרק בספר שערכו, **חינוך – מהות ורוח** (מכון מופ"ת, 2012). הפרק עבר במהלך השנה האחרונה הרחבות, עדכונים ושינויים, והיה לפרק הראשון – "חינוך לחיים משמעותיים" – בספר זה.

תודה לעמיתי במועצה לתרבות ואמנות במפעל הפיס ולפורום התרבות במכללת ספיר, שאפשרו לי בשנים האחרונות להציג את עמדותיי, ראשית במסגרת נייר העמדה "תרבות יוצרת ותרבות אוצרת" (מועצת הפיס לתרבות ואמנות, 2009), ומאוחר יותר כמאמר "על טיבה וחשיבותה של התרבות הגבוהה" (עיונים בחקר התרבות, בעריכת אלי שאלתיאל, מכללת ספיר, 2012). מתוך פרסומים אלה התפתח הפרק השני בספר זה, "תרבות גבוהה כאידאל חינוכי".

תודה לפורום ההגות והמחקר בנושא החינוך לאזרחות דמוקרטית במכללת סמינר הקיבוצים, אשר שם על המדוכה את החינוך לאזרחות דמוקרטית, ערך דיונים רבים בעניין והזמין אותי להציג בפניו את עמדותיי. הפרק הרביעי, "שרירי הנפש ואיתנות הדמוקרטיה", נכתב בהשראת הדיונים בפורום זה.

תודה לעמיתים ולארגונים שהזמינו אותי להציג את עמדתי ביחס לדמותם ולהכשרתם של מורים כאנשי חינוך ראויים לשמם. עמדה זו באה לידי ביטוי בספר **משבר ההוראה: לקראת הכשרת מורים מתוקנת** (2008), בהוצאת מאגנס ובעריכת דרורה כפיר ותמר אריאב; ובספר **השכלה כללית ותשתיות תרבות: אתגרים ויעדים להכשרת מורים** (2007), בהוצאת מכון מופ"ת. דברים שלי,

שהוצגו בספרים אלה, שימשו בסיס לפרק החמישי בספר זה, "מורים כאנשי חינוך הראויים לשמם".

תודה לעמיתים באוניברסיטת קולומביה ובאוניברסיטת מונטקליר, שקיבלו אותי ברוח חברית ומקצועית במוסדותיהם בשנת השבתון שלי (2011-2012), ואפשרו לי תנאים מיטביים למחקר ולכתיבה – בלעדיהם ספר זה לא היה בא לעולם. תודה לעמיתי המאפשרים והמקצועיים: בהוצאת הקיבוץ המאוחד – עוזי שביט וגיורא רוזן; במכון מופ"ת – מיכל גולן ויהודית שטיימן; במכללת סמינר הקיבוצים – שותפים רבים וטובים לדרך זה 26 שנים; לעורכי הלשון של הספר, דורון ליבנה ועדי רופא, על תרומה מרשימה בהשבחת השפה ובשכלול המסרים; לנועם ברוך, על הגהת הספר המדוקדקת; לינק יונטף, על עיצוב העטיפה, ולעורכת הגרפית, בלה טאובר, על העיצוב הנאה של הספר. ותודה גדולה, ארוכה ואוהבת לאשתי סימה, לילדיי אדם וטל ולאמי שולמית, שהם קבוצת התמיכה הנאמנה והיציבה תמיד בדרך – בכל דרך.

תוכן העניינים

9.....	מבוא: חינוך טוב הוא הבטחה גדולה.....
19.....	פרק 1. חינוך לחיים משמעותיים.....
	פרק 2. תרבות גבוהה כאידאל חינוכי
41.....	מבוא.....
43.....	הנכחות והדגמות של תרבות גבוהה.....
60.....	תרבות גבוהה כאן ועכשיו
71.....	סוגיות והסתייגויות.....
	פרק 3. חינוך לקידום הטוב המוסרי והצדק החברתי
77.....	מבוא.....
81.....	יסודות המוסר והצדק.....
88.....	דעת טוב ורע
90.....	צדק
96.....	דרכים ואמצעים בחינוך להתנהגות מוסרית ולצדק חברתי.....
97.....	ביסוס ההדדיות כנקודת המוצא של ההתדיינות המוסרית
98.....	פיתוח המודעות המוסרית.....
105	פיתוח האופי המוסרי.....
	פרק 4. שרירי הנפש ואיתנות הדמוקרטיה: חינוך לאזרחות טובה בעידן
	גלובלי רב-תרבותי
117	מבוא.....
122	דמוקרטיה
	אישיות, חשיבה והתנהלות: שלושה יסודות לטיפוח חינוכי לקראת
127	אישיות דמוקרטית, תרבות דמוקרטית ואזרחות דמוקרטית

פרק 5. מורים כאנשי חינוך הראויים לשמם: אינטלקטואלים, נדיבים,

דיאלוגיסטים מיומנים

139	מבוא
144	אתיקה חינוכית ושדרה פרופסיונלית
153	אינטלקטואלים
164	נדיבים
169	דיאלוגיסטים מיומנים

פרק 6. מאפיינים של חינוך הומניסטי: הלכה למעשה

177	מבוא
178	יסודות ערכיים-רעיוניים של הומניזם ושל חינוך הומניסטי
189	קווים מנחים לעשייה פדגוגית הומניסטית
197	אינטגרציה וסיכום
203	מקורות

מבוא: חינוך טוב הוא הבטחה גדולה

אל תתרפה בבניין דיוקנך.
פלוטינוס

לחיות הוא המקצוע שברצוני ללמדו. כשיצא מתחת ידי...
הוא יהיה בראש ובראשונה אדם: כל מה שעל אדם להיות
הוא ייטיב להיותו.
רוסו

חינוך טוב הוא הבטחה גדולה. הוא הפעילות הייחודית לבני האדם, שמחריגה אותם מן הטבע הראשוני אל הוויה אוטונומית ותרבותית, והוא הגורם המכריע בהגשמת יכולות אישיותיות והזדמנויות חברתיות לכדי חיים מלאים, מספקים וראויים. חינוך טוב מזמן לנו מסעות מודרכים במיטב נופי הדעת, המוסר והאמנות; מפגיש אותנו עם אנשים גדולים ברוח, בחשיבה ובמעשה; מעורר ומעדין את מכלול כוחות הגוף והנפש, הגלומים בנו, וכל זאת – למען הפעילות המשמעותית ביותר המיועדת לכל אחד ואחת מאתנו: מימוש הפוטנציאל האישי, עיצוב דמותנו כבני אדם והענקת תוכן, כיוון וסגנון לחיינו.

חינוך טוב עשוי גם לתרום תרומה משמעותית בתחום האישיותי של יציבות נפשית ותוכן קיומי. במיוחד בימים אלה של ראשית המאה ה-21 – הניכרים בשינויים תכופים ובשבירת מסורות, בצרכנות כפייתית ובנהנתנות תזזיתית, בתרבות מדרוג (רייטינג) ובסגידה למצליחנות ולידוענות, בסטנדרטיזציה של הלמידה ובהזנחת הרוח – החינוך מסוגל להעניק נקודות מבט חדשות ועוגנים חלופיים לעדריות, להבלים, לאופנות ולאחיות העיניים של התרבות הממוסחרת. המגע האישי האנושי, שפע תשתיות הדעת ותחומי העניין, מגוון נקודות המבט וההקשרים התרבותיים, המודעות לסולמות ערכים חלופיים, התובנות הפילוסופיות, ההיכרות עם יהלומים תרבותיים, החיבור לקסמי הטבע שבחוץ ולנימי הנפש שבפנים – אלה, אם יתווכו כראוי במעשה החינוך, עשויים לאפשר לאדם, כמעט בכל מקום ובכל זמן, למצוא טעם, משמעות ועניין בעצמו ובסביבותיו. במילים אחרות, חינוך טוב עשוי להביא ברכה כאמצעי חיסון נגד מחלות התרבות הבולטות של ימינו – ריקנות קיומית, דלות רוחנית וניכור אישי וחברתי.

לעמדה זו בדבר השפעתו המכרעת של החינוך יש שורשים עמוקים. כבר במאה הרביעית לפנה"ס טען המחנך היווני איסוקרטס, שבאמצעות החינוך אנו מפתחים את כישורינו המובהקים כבני אדם, ואלה משמשים אותנו כדי לבנות חברה הוגנת ותרבות משגשגת. ובאמירה ממוקדת יותר, הבסיס לעשייה החינוכית הוא ברכישת השפה המושגית, בכשירויות הלשוניות:

בזכותה של איכות אנושית סגולית זו של השיח התבוני [לוגוס, או דיבור מושגי והגיוני], לא רק שִׁחְרַגְנוּ מעולמן הפראי והיצרי של החיות, אלא אף נתאפשר לנו להתארגן יחד בקהילות פוליטיות, לחוקק לעצמנו את עקרונות חיינו המדיניים, וליצור לעצמנו מלאכות ואמנויות שמכוננות את תרבותנו החומרית והרוחנית. באמצעות השפה... אנו מבחינים ושופטים בין טוב לרע, בין צדק לעוול, ובין מעודן לגס; ובלעדיה היינו עדיין נוהגים כחיות הפרא ולא היינו יכולים לחבור יחד באמנה חברתית המאפשרת לכולנו חיים הוגנים ושלווים בקהילותינו המדיניות.¹

למרות זאת כולנו יודעים, שאין די בלשון משוכללת, בהשכלה גבוהה ובלימודים אקדמיים כדי לעשות אנשים טובים או מחונכים. אז, כמו היום, רבים הם המשתמשים בלשונם החדה ובהשכלתם הגבוהה כדי לקדם את עצמם על חשבון אחרים תוך כדי השפלת הזולת וגרימת נזקים לחברה. לפיכך, אל הבסיס הזה, הלשוני וההשכלתי, חוברת המלאכה החינוכית-מוסרית של מתן דוגמה אישית, הקניית הרגלים, פיתוח משמעת עצמית, רגישות חברתית ושאר היבטי אישיות, חברה ותרבות, המניבים יחדיו את הצלחת החינוך, דהיינו, "בני-אדם שבחיי היום-יום שלהם מתגלמות מיטב התכונות האנושיות והאזרחיות". אלה הם אנשים, מפרט איסוקרטס, "שמתמודדים בהצלחה עם אתגרי החיים ומשימות השגרה, תוך התבססות על השכלה כללית ועל יכולת מעולה של הבחנה, ניתוח, הערכה ושיקול דעת"; אנשים, שמבחינת אופיים ונוהגיהם "הם ישרים, הגונים, מתונים, נעימי הליכות, סובלניים... וניחנים בשליטה עצמית, אומץ לב ורוח איתנה." "וחשוב מכול" – עניין רלוונטי במיוחד להיבטים הפוליטיים והציבוריים של חיינו – "הם מושלים ברוחם, עומדים בכבוד מול פיתויי היהורה והכוחנות שמביאה עמה ההצלחה, ונהנים במיוחד לא מנכסי החומר וההצלחה החברתית, אלא ממימוש פעיל של כוחות הרוח ואוצרות התבונה שחנן אותם טבעם האנושי".²

עם כל רגשי הכבוד והנוסטלגיה אל מאפיינים אלה של מורשת התרבות הגבוהה והמוקפדת (בפרקים הבאים אדון בהם באריכות), היא זה בלתי-אחראי

1 איסוקרטס, "מותר האדם מן הבהמה בזכות הלוגוס", עמ' 180.

2 כל הציטוטים בפסקה זו לקוחים מאיסוקרטס, "דמותו של האדם המחונך", עמ' 420.

לדבר על חינוך טוב במאה ה-21 ללא מתן משקל ניכר לחשיבה הספקנית, האוטונומית והביקורתית. לחובתנו נזקפת היסטוריה ארוכת ימים של משטרים שפעלו בשיטתיות – באמצעות מערכות החינוך, בין השאר – כדי לעוור את עיני הציבור כלפי עוולות המציאות ולשמור אותו בור ונחשל; לתכסס את תודעת הציבור, לשבש ולעקם אותה עד כדי השלמה עם אבסורדים מוחלטים, כגון – בלשונו של אורוול – “בערות היא כוח, חירות היא עבדות, מלחמה היא שלום”. במאה ה-20 היה לעיוורון הזה, מימין ומשמאל, בקרב דתיים ובקרב חילוניים, מחיר קטסטרופלי: למעלה ממאה מיליון קורבנות ועוד מיליונים רבים שנדונו להגליה, לנכות, לדיכוי, לשעבוד, להשפלה ולאפליה. על החינוך, כדברי צבי לם בספרו **מלחמה וחינוך**, לא רק להימנע מלחבור להתלהמות החברה ולשלהוב ההמונים, ולא רק להסתפק בחבישת פצעי המלחמה שהייתה, אלא – בראש ובראשונה – להכשיר את הצעירים לבגרות אינטלקטואלית, מוסרית ופוליטית, שמכוחה יימנעו המלחמות הבאות וייחסכו מן הדורות הבאים פגעי ההרס, האומללות והשכול; אלה הרעות, שאנו, בבורות גדולה, בהיסח הדעת, בהונאה עצמית, בעדריות מקורנת, ולעתים אף בכוונות רעות ממש, נוטים להביא על עצמנו.

הפרספקטיבה הביקורתית נחוצה לנו לא רק כחיסון נגד הקטסטרופות הגדולות והזוועות הנוראות. רבים הם מבקרי מערכת החינוך הטוענים נגדה, שהעשייה המתקיימת במסגרתה היא הרבה דברים חוץ מחינוך. היא משרתת את האידיאולוגיה הפוליטית, את הדת הדומיננטית, את הקונפורמיות החברתית, את הלגיטימציה למלחמה ואת שימון חרושת הכלכלה: הכול מלבד ההתפתחות המלאה של הצעירים וקידום האנושות אל תרבות איכותית וראויה, המקיימת והמטפחת שלום, רווחה, השכלה, צדק חברתי ושפעת יצירה. מאז הביקורות הנוקבות של מונטיין, של רוסו ושל קאנט בראשית העת החדשה, דרך אלה של טאגור, ניטשה, ראסל, ניל, קרישנהמורטי, דיואי, קורצ'אק, בובר, פריירה, סמילנסקי ואחרים במאות ה-19 וה-20, עד להוגי חינוך בולטים בני זמננו, כגון קוזול, גרין, נודינגס, בלייק, בריגהאוס, הנסן ונוסבאום – חוזרת ועולה הביקורת, שבתי הספר נעשו משרתיהם של המון אדונים: כולם בעלי אינטרסים חיצוניים לחינוך. למענם ממסדים בבתי הספר את מתכונות הסטנדרטיזציה התפוקתית של הצינים, את מנגנוני המשומע והנרמול של הצעירים, ואת הכיוון הטכנוקרטי של המורים. ועל אינטרסים חיצוניים אלה, כמזבחות משוכללים להמונים, מקריבים את חדוות הילדות ואת הסקרנות הטבעית, את הלמידה המשמעותית ואת האוטנטיות האישית, את ההשכלה הרחבה ואת האוטונומיה הביקורתית, את האמון בזולת ואת הסולידריות האנושית, את הדמיון היוצר ואת אנינות

הטעם, את האחריות המוסרית והאזרחית, את ההגשמה העצמית ואת הגישה הדיאלוגית, את היושר האינטלקטואלי, את העידון התרבותי ועוד כהנה וכהנה איכויות, הקשורות במהותן להתפתחות שבחינוך.

כשלנגד עיניי שיתוף הפעולה ההיסטורי של מערכת החינוך עם הרעות החברתיות ועם הפקרת ההגיונות הפדגוגיים בבתי הספר פנימה לטובת הגיונות כלכליים, לאומניים, דתיים או אידאולוגיים, מצאתי לנכון להקדיש מקום רב בפרקים הבאים לטיפוח החינוך לאוריינות הביקורתית: ליכולת הנפשית והאינטלקטואלית שמאפשרת להעריך נכונה, או באורח יסודי ושקול, את ערכם של הדברים - את האמת והכזב, הצדק והעוול, היופי והכיעור - גם מבעד למנגנוני ההסתרה, ההונאה והמניפולציה שמפעילים בעלי הכוח והשררה כדי למשול בציבור, להשתמש בו ולנצלו לצורכיהם. כמובן, בפרקים הבאים אתייחס לחינוך אינטלקטואלי כאל מטרה מרכזית ובעלת ערך בפני עצמה: החינוך לדרישת האמת, להרחבת הדעת ולפיתוח חשיבה מושכלת, עצמאית, ביקורתית ורבת פנים - ובכלל זה גישה נאורה של פתיחות לעדויות הניסיון, לדרכי חשיבה חלופיות, ליושר אינטלקטואלי ולהודאה בשגיאות העבר. אך לנוכח ההיסטוריה עקובת הדם של מאה השנים האחרונות ותחושת הדחיפות החברתית והפוליטית של ימינו, כאן ועכשיו, אקדיש מקום מיוחד לערכה היישומי של הדעת כבסיס לתיקון חברתי. כוונתי בכך לראיית היכולות האינטלקטואליות בכלל והחשיבה האוטונומית והביקורתית בפרט כאמצעי מרכזי להעצמת הדורות הבאים: שיהא בכוחם לפענח את מציאות חייהם, לזהות נכונה את גורמי הכוח ואת בעלי האינטרסים ולהבחין בין דעת מבוססת לדעות קדומות; לקרוא את הכתובת לפני שהיא חורגת מן הקיר ותובעת את קורבנותיה; לבחון סולמות ערכים, לגבש השקפת עולם ולפעול בסביבות חייהם כיצורים בעלי מודעות, רגישות ואחריות חברתית.

כיצד משיגים זאת? אמנם הכול מסכימים, שהחינוך עוסק בגידול בני אדם מילדות לבגרות, בפיתוח היכולות והאופי, בהנחלת מורשות הדעת והתרבות ובהכשרה לתפקודים מוצלחים במעגלי החיים. אך מעבר לניסוחים כלליים אלה, "אלוהים נמצא בפרטים"; משמע, טיב החינוך וערכו תלויים במענה לשאלות: איך מגדלים, איזה פוטנציאל מפתחים, מה הם הערכים והאידיאלים המנחים ומהו טיב התפקודים שמכשירים אליהם. את המענה לשאלות האלה מנחה, להבנתי, מושג ה'טוב': מושג הנתון בעשורים האחרונים למתקפת היחסיות הערכית והתרבותית; מושג שאיבד את הממד האובייקטיבי והכולל שלו והתגמד לכדי הממד האגוצנטרי-חוייתי שבסיפוק אישי.

העמדה שאני מבקש להציג ולהציע מנוגדת למגמות העכשוויות של ניהיליםם ערכי ואגוצנטריות הנתנית, וניזונה מן המסורות הקלאסיות של העבריות ושל היווניות. היא מסתמכת על שלוש המשמעויות המרכזיות של מושג "הטוב", שהן רלוונטיות מאוד להגדרת יעדי החינוך: (א) חיים טובים, במשמעות האישית או הסובייקטיבית של חוויות חיים חיוביות: הנאה, סיפוק, תחושת ערך עצמי, שייכות קהילתית, אופטימיות קיומית, שמחת חיים וחדוות לימוד והגשמה עצמית; (ב) בני אדם טובים במובן האיכותי – התרבותי או האובייקטיבי – דהיינו, מעלות אישיותיות ומוימוניות תפקודיות במעגלים של תרבות המחשבה והדיבור, האזרחות והסביבה, האמנות והיצירה, הנהיגה, הספורט וכיוצא באלה; (ג) בני אדם טובים ומעשים טובים במובן המוסרי של יחסים בין-אישיים וחברתיים, הנכרים באהבת הבריות, בייחוס ערך אנושי שווה לכל אדם, באכפתיות אמפתית וסולידרית, בהתנהגות מכבדת והוגנת, ברגישות לצדק חברתי ובהימנעות מעמדות וממעשים המביאים לידי פגיעה בגופם, בנפשם ובכבודם של אחרים.

כיוון שהספר שלפניכם עוסק במגוון רחב של נושאי חינוך, לא רק במישור התאורטי, אלא גם בהיבטים המעשיים והאקטואליים שלהם, אבקש גם כאן, במבוא, לזמן משהו מן הפדגוגיה ממש, מאמנות החינוך הלכה למעשה. קידום בני אדם למיטבם, כך אני מאמין, חייב להתחיל בהתייחסות אישית אליהם, באכפתיות אוהדת כלפיהם, בהגינות ובכבוד הדדי. הדברים אמורים בהסברת פנים מתוך ההכרה, שהזולת הוא אדם כמוך ועם זאת – שונה, יחיד ומיוחד. ואין המדובר רק ביחס לתלמיד, כאילו הוא לבדו במרכז. האדם הוא במרכז, כל אדם, גם בבית הספר – המורים וההורים, עובדי המנהל והשירותים – וגם מחוץ לבית הספר: השכנים והאנשים בשכונה אחרת, בערים ובארצות אחרות, בנים ובנות לדתות וללאומים אחרים, מעבר למרחקי היסטוריה ותרבות. ויש שיוסיפו, שגם אם כלב, דולפין, איילה ושימפנזה אינם בדיוק אדם – קל וחומר עצים, אבנים, אגמים ואוויר – בכל זאת ראוי להקדיש להם את הכבוד ואת הרגישות האנושית. לא רק מפני שבשומרנו עליהם הם ישמרו עלינו, אלא משום שצלם האנוש שלנו במיטבו כשהוא מאפשר לאחר לממש את מיטבו שלו; משום שאיזהו מכובד? – המכבד את זולתו; כי בכבדנו את כלל האחרים בחברה האנושית ובסביבה הטבעית, אנו מאפשרים להם להנכיח את עצמם, לפרוח ולשגשג, על-פי טבעם ודרכם, וכך תרמנו את חלקנו לתרבות של שכנות טובה, של הרמוניה ושל שלום. כשאנו נוהגים ביחס אישי ובאכפתיות אוהדת, באמון ובהגינות, בכבוד לאנושיות וברגישות לשונות, הלב רגוע, האגו אינו מאוים, האישיות נפתחת, העין בוחנת בנחת, האוזן קשובה, השכל מתבונן, ומתוך כך, על גלגלי האמון והתקווה,

אפשר לצאת לדרך משותפת. בדרך הזאת, אם נתקעים, הרי זו תקלה ולא חבלה, אי-הסכמה ולא מריבה, ירידה לצורך עלייה, מחלוקת כעוסה, אך ללא עוינות, אלימות ושנאה.

חינוך טוב, כפי שהצעתי לעיל, מתעקש על דבקות ב"טוב" גם במשמע איכות ומצוינות. הוא מתקדם ומתגשם בכמיהה, בהתכוונות, באתגור, במאמץ ובאימון מודרך לקראת השלמות שבמשובח, במעולה, במסוגן ובמעודן. חינוך טוב הוא חתירה לאיכויות גבוהות של רוח האדם ולמופתים הנעלים שבמורשות התרבות. בעניין זה, קושי גדול ניצב בפנינו: נבראנו - בשונה מחיות ומצמחים - כך שמרחק עצום פרוש בין היכולות הטמונות בנו בכוח לבין מימושן בפועל. דאייתו המופלאה של העיט, ריצתה המושלמת של הצ'יטה, עוצמת כוחו של הפיל, שחייתו המשובבת והמסוגנת של הדולפין, תנובתם השופעת של עצי הפרי - תפארת קיומם מולדת בהם, ועל-פי רוב מוגשמים בהם, ללא תכנון מבוקר, אסטרטגיית התפתחות ולימוד מאומץ ושקדני. יצורים אלה הם פשוט הם.

אצלנו, בני האדם, תנועה אלגנטית או מרהיבה - במחול ובמוזיקה, בפילוסופיה ובמתמטיקה, בבישול ובטכנולוגיה, בשירה ובפיזיקה, במוסר ובפוליטיקה, במשחק שח ובקפיצת מוט - היא עניין מסובך בהרבה, נרכש בהרבה. "האדם", כפי שהטעים קאנט, "הוא הישות היחידה שזקוקה לחינוך".³ כולנו נולדים עם כישורים שכליים - כל אחד וכישוריו - אך לא רבים מאתנו עושים בהם שימוש מוצלח ונעשים נבונים וחכמים; כולנו נולדים עם כושר לרגישות ולמצפוניות מוסרית, ובכל זאת, ההיסטוריה רוויה ברצחנות, בגזענות, באפליה, בדיכוי ובחילול כבודם של אחרים; כולנו נולדים עם פוטנציאל לשותפות פוליטית בהסדרה הגיונית והוגנת של חיינו המשותפים, אך דמוקרטיה של ממש הייתה ועודנה נדירה בעולמנו; כולנו נולדים עם חוש ליופי ועם כוחות של דמיון ושל יצירה, אבל כה מעטים מאתנו מממשים ומפתחים אוצרות אלה בצריכת האמנויות היפות, קל וחומר בפעילות יוצרת ופורייה בהן. מכל אלה אנו למדים, שהטוב הזה שבאיכות התרבותית ובהישגים המופלאים של רוח האדם הוא מסכת אתגרים של פיתוח ושכלול פוטנציאלים נתונים: אתגרים שהצלחה בהם מחייבת מערך מורכב של התכוונות, של מאמצים ושל אימונים מודרכים. לכל אלה יוקדש מקום נרחב בפרקים הבאים.

במובן פרפקציוניסטי או קלאסי, אין החינוך הטוב אלא מסעות חווייתיים ומודרכים בנופי השכל, המוסר, החברה והאמנות - והתכלית היא השתלמות

3 קאנט, "האדם הוא הישות היחידה שזקוקה לחינוך", עמ' 191.

והתקדמות לקראת יתר תבניות, מוסריות ואנינות. בכל מסע שכזה, משימתו של המחנך היא לפעול כמתווך מנגיש ומפרה בין אישיותו של התלמיד ועולמו הייחודי לבין הנכסים התרבותיים, הציבוריים והמשותפים. כאן באה לידי ביטוי האמנות הגדולה של החינוך: אמנות הדיאלוג, ההנגשה, הטיפוח וההעצמה (שאדון בה בהרחבה בהמשך). זו הפדגוגיה של יצירת מרחק חיים, התנסויות וחוויות, המביאה את התלמיד, את נכסי התרבות ואת המורה-המחנך לכלל תזמור באירוע משמעותי. במילים אחרות, רגעי החסד והברכה והתועלת והצמיחה של החינוך נמצאים בזימון התנסויות משמעותיות לתלמיד: משמעותיות במובן האישי והסובייקטיבי, שבו התלמיד חווה את הדעת החדשה כדבר-מה רלוונטי, מעניין, מרתק, מעורר מחשבה ושובה לב; משמעותיות במובן התרבותי והאובייקטיבי, כתוכן בעל ערך, הניכר באמת חשובה, ביופי של ממש, בעמקות גדולה או באיכות מרשימה; ומשמעותיות במובן ההתפתחותי – רכישת ידע וסיגול כישורי אישיות, שבכוחם לשמש בסיס מועיל ומפרה לכל התפתחות והתקדמות.

חינוך טוב, כפי שהציגו זאת הוגים גדולים כמונטיין, כמיל וכניטשה, פירושו דאגה להשתלמות בכל הטובים הללו של הרגש ושל המחשבה, של המוסר, של הפוליטיקה ושל האמנות, אך כל זאת – מתוך מודעות ברורה לזה, ששום טוב אינו הטוב השלם והמוחלט, שאין דרך אחת יחידה, אמיתית ונכונה, ושהטוב העליון של האדם הוא במלאכת האריגה והצריפה, היצירה וההגדרה העצמית של אישיותו הייחודית. זו היא המלאכה האנושית: פיתוח הולם של כישורים ושל תכונות האופי, הנחלת המיטב שבתרבות והעצמה לקראת חיים אוטונומיים ומלאים, הכוללים אחריות אישית להגדרה עצמית והגינות חברתית. אכן, החינוך הטוב מקנה לאדם את הכוח לקחת את גורלו בידו. עיקרו: זימון המשאבים הללו תוך עירור הנפש וערעור הדעות הקדומות במסלול של טיפוח ושל העצמה, כך שיהא הצעיר מגייס את כוחותיו בחיוניות גדולה לצרוף את עצמיותו שלו מתוך חומרי חייו ונתוני סביבותיו – והכול בדרכים המיוחדות לו ובסגנונו הוא. ככלות הכול, כדי שאדם יגיע למיטבו, דרושים לו רצונו ונחישות דעתו. חינוך טוב חותר אפוא להיות חינוך עצמי ומתמיד: משכו, כפי שקובע סנקה, הוא כל עוד יש עוד מה ללמוד – משמע, כל מהלך החיים; והוא מתקדם ומתגבש מתוך הכרעה מודעת של הפרט, שעליו להנהיג את חייו כזירת התנסויות האורגות את הסגולי שבעצמיות עם המעולה שבתרבות לכדי אישיות מחונכת, ייחודית ומעולה.⁴

תובנות בסיסיות אלה ביחס למורכבות החינוך ולאופיו ההוליסטי והרב-תחומי הן המונחות ביסוד תפיסת החינוך שאציע להלן ואשר תעבור כחוט השני בפרקי הספר. חינוך ראוי לשמו עוסק בטיפוח כללי ורב-צדדי של אישיות המתחנכים כדי שיגיעו למיטבם בשלושה היבטים מרכזיים של חייהם: כיחידים המממשים את הפוטנציאל הגלום בהם, כאזרחים מעורבים ותורמים בחברה דמוקרטית, וכבני-אדם המרחיבים את אנושיותם והמעצבים אותה מתוך זיקה להישגי התרבות. ובניסוח קצת אחר, מאוזן יותר מבחינת הדגש על המטרות ועל הדרכים: החינוך הטוב, כפי שיוצג בספר זה, הוא גידול וטיפוח בני אדם, מתוך זיקה לטבע האנושי, למעולה התרבותי ולסגולי האישיותי - והכול מתוך הקפדה על אקלים אינטלקטואלי וחברתי, שמותיר את רוח התלמידים חופשייה לחקרנות, לפרשנות, לביקורתיות, ליצירתיות ולהגדרה עצמית. זהו חינוך המבקש לסייע לאנשים שייטיבו לממש את היכולות האישיותיות והתשתיות התרבותיות, ויִצְרְפו לעצמם חיים אוטונומיים ומלאים של משמעות, הגינות והגשמה עצמית.

עוד חשוב לציין, שחינוך טוב, בתרבויות הקלאסיות במזרח ובמערב כאחד, זיהה את הסגולה, את המידה הטובה או את המעלה המרכזית של האישיות, לא במונחים של ידע ספציפי או של מומחיות מקצועית, אלא עם אידאל החוכמה (המושג המקביל באנגלית הוא "wisdom", והיוונים הבחינו בין "סופיה" - חוכמה תאורטית - ל"פרונסיס", חוכמה מעשית, כדי לשלבן לכלל שלמות). אידאל זה שריר וקיים מאז ועד היום: לדעת לחיות נכון או להצטיין באמנות החיים, כך שעמדותך ומעשיך יניבו ברכה ולחברה ("אשרי אדם מצא חוכמה, ואדם יפיק תבונה; ... יקרה היא מפנינים, וכל חפצך לא ישוּוּ בה; ... דרכיה דרכי נועם, וכל נתיבותיה שלום; עץ חיים למחזיקים בה, ותומכיה מאושר" [משלי י"ג]).

אך בימינו המפוכחים (עם או בלי מירכאות), שוב אין מצפים לחוכמה שתתגלה מתוך תורה אחת - דתית, מיסטית, פילוסופית או מדעית. עוד ניתן לומר, ואפיון זה מהותי לעבודה החינוכית, שהיא מתפתחת במיזוג של תבונה עיונית עם תבונה מעשית ועם רגישות לזולת; נסמכת על מצבורי הניסיון האנושי ועומדת על חתירה לשלמות עם "הצנע לכת". היא מאופיינת, מצד אחד, במודעות מקיפה ליסודות הראשוניים והמשותפים שפועלים בטבע ובאנושות (האמיתות הידועות לנו מתחומי המתמטיקה, הלוגיקה, הפיזיקה, הכימיה, הביולוגיה, האסטרונומיה, האקולוגיה, הרפואה, הסוציולוגיה והפסיכולוגיה); ומן הצד האחר - בערנות מושכלת וביקורתית לשפע האינסופי והמגוון של מסורות תרבותיות, תורות דתיות, אסכולות פילוסופיות, סגנונות אמנותיים, סולמות ערכים, אידאלים חברתיים ושאר פרספקטיבות, דרכי פרשנות וצורות שיה, שבני האדם מזמנים

לעולם באמצעות תודעתם החופשית והיצירתית. וחשוב מכול, **החוכמה מתגשמת ומתבטאת בחיים הממשיים**: ביכולת לבחור, מתוך המודעות למציאות המורכבת, המאתגרת – שהיא סתירתית ואבסורדית לפעמים – בעמדות ובמעשים, במקום הנכון ובזמן המתאים, אשר מזמנים את מרב הברכה לאדם (שלום, רווחה, חדות חיים, צדק, אמת, יופי, רעות, אחווה, נדיבות, התפתחות, השכלה) ומפחיתים, ככל האפשר, פשטנות מחשבתית, הונאה עצמית, רשלנות מעשית, פגיעה בזולת, עוול חברתי ונזק לסביבה הטבעית.⁵

לאורך ההיסטוריה, האידאלים של החינוך ושל החוכמה נישאו על נס, אך גם נישאו לשווא – הם שימשו להשחתת האדם לא פחות מאשר לטיפוחו. בספר שלפניכם אני מבקש לחרוג מן האמירה הריקה והנדושה, ש"החינוך הוא הדבר הכי חשוב", אל אמירה סדורה, מפורטת ומנומקת בדבר ההבטחה הגלומה ב**חינוך הטוב**. לא אציע מתכוני אינסטנט להקל את מצוקות ההורים ולרכך את תסכולי המורים, וגם לא אשלול בנחרצות גישה חינוכית כזו או אחרת. העמדה המוצגת בספר מבקשת להתבסס על גדולי ההוגים של החינוך וללמוד מלקחי ההיסטוריה; לדבוק בשלושת האידאלים של הטוב ההומניסטי – הטוב החווייתי, הטוב האיכותי והטוב המוסרי; למצוא את האיזון הנכון לעת הזו בין המטרות המוכרות – משמעות, הגינות, מצוינות והגשמה עצמית; ולכרוך יחד את היסודות התאורטיים, הפרקטיים והאקטואליים של החינוך, שבלעדי הזנה הדדית ביניהם לא תיתכן מצוינות חינוכית. פרקי אבות במורשת היהודית והאתיקה של אריסטו במורשת היוונית לימדו אותנו, שחוכמה רבה, אשר אינה מתגשמת באופי טוב ובמעשים ראויים, אין לראות בה ברכה שלמה. לפיכך, על החינוך ל"טייל" בחברת המחשבות הגבוהות ביותר והתאוריות המורכבות ביותר, אבל לדעת שהוא מתחיל בתלמיד הקונקרטי ובמציאות חייו, ולגלות את הרגישות ואת התבונה הפדגוגית כדי להגיע אל כל ילד וילדה ולזמן להם את ההתנסויות, שיהיו מקור לברכה הגדולה ביותר. המחנך הטוב אוהב ראשוניות של ילדות ונעורים, אוהב בשלות של תרבות ואיננות, ואישיותו המיוחדת יוצרת גשר ביניהן: היא מכוננת את המפגש הפדגוגי, שבו מפיקים הצעירים את המיטב מעצמם ומעולמם ומתקשרים באהבה ובמחויבות לדברים הראויים לאהבה ולהגשמה.

5 תפיסת החוכמה, המוצגת כאן, מסתמכת בעיקרה על ספרות החוכמה של קונפוציוס ושל לאו-צה מסין, של קהלת, משלי ופרקי אבות ביהדות, של אריסטו האתונאי ושל הסטואיקנים הרומים, ושל הפילוסופים מישל דה מונטיין, ברוך שפינוזה, פרידריך ניטשה, אלבר קאמי, א"נ וויטהד, ישעיהו ברלין וז'אק שלנר.